

UNIVERZA V LJUBLJANI
FILOZOFSKA FAKULTETA
ODDELEK ZA UMETNOSTNO ZGODOVINO

Eva Jamnik

**UPRAVNO POSLOPJE »KATZENBERG« V KONTEKSTU NEKDANJE
SMODNIŠNICE V KAMNIKU**

Zaključna pisna naloga pri predmetu Konservatorstvo

Nosilka predmeta: doc. dr. Katja Mahnič

Umetnostna zgodovina 1E, 3. letnik

Ljubljana, 2022

Območje nekdanje smodnišnice v Kamniku spada med najzanimivejša območja industrijske dediščine pri nas. Zaprtost prostora za javnost, zasnova industrijskega parkovanega kompleksa in specifičnost proizvodnje smodnika so območju dale poseben pečat in skrivnosten pridih. Dolga leta je bilo več kot 50 ha velika ograjena površina dostopna le redkim posameznikom, razvoj Kamnika pa se je zaradi smodnišnice, ki je omejevala razvoj proti severu, pomikal južneje, da se je mesto spojilo v urbano celoto z manjšimi naselji na jugu.¹ Tovarna je imela že od vsega začetka – sredine 19. stoletja – status varovanega območja in je bila v pristojnosti vsakokratne aktualne državne vojske. Razvila je lastno logiko delovanja, utemeljeno na samooskrbi in zaradi nevarnosti proizvodnje tudi na tesni povezanosti vseh zaposlenih. Območje smodnišnice je predstavljajo nekakšno »mesto v mestu«.² Poseben element predstavlja nekdanja upravna stavba, ki je zrasla na mestu porušenega dvorca Katzenberg (slika 1). Poslopje je sredi 19. stoletja sezidala avstrijska vojska in je služilo predvsem za bivanje zaposlenih vojakov. Pozneje so v zgradbi stanovali vodstveni delavci – oficiriji in njihove družine, po razraščanju birokracije v sedemdesetih letih 20. stoletja pa je celotno stavbo zasedla upravna administracija. Danes je dobro ohranjena, v preteklih letih pa je služila kot prizorišče številnih dogodkov kamniških kulturnih akterjev.³

V sredini 19. stoletja, ko je slovensko ozemlje pripadalo Avstrijskemu cesarstvu, se je artilerija na Dunaju odločila zgraditi novo smodnišnico, zato so leta 1853 kupili celotno območje fužin viteza Edmonda pl. Andriollija. S tem so zazmanovali začetek industrije v Kamniku, saj je bila »k. u. k. Pulver-Fabrik« prva kamniška tovarna. Inženirji so na dolgem in ozkem zemljišču razporedili objekte proizvodnje črnega smodnika, katere so umestili med zelenje, da bi preprečili širjenje morebitnih posledic nenačrtovanih eksplozij in požarov. Gradnjo nekaterih objektov in prvotno lesenega obzidja je prevzel lokalni podjetnik Alojzij Prašnikar.⁴ Med leti 1856 in 1857 so porušili dvorec Katzenberg, ki je na Mačjem hribu stal vsaj od leta 1517, ko je bil v lasti Štefana Katzenberga in na njegovem mestu postavili novo upravno poslopje, ki stoji še danes. Predstavlja edini reprezentativni objekt, ki pa je kljub svoji vlogi skromno oblikovan. Tloris je zasnovan v obliki črke U, na sprednji fasadi prevladuje poudarjen vhod z nadstreškom, ki je služil kot balkon.

¹ ŠTIH 2019, p. 55.

² RIFEL – URANKAR – KUMER 2017, p. 5.

³ RIFEL – URANKAR – KUMER 2017, p. 6.

⁴ RIFEL – URANKAR – KUMER 2017, p. 156.

Ta del se najbolje prikaže tistim obiskovalcem, ki na Mačji hrib dostopajo preko stopnišča, ki je naravnano na sredno os vhoda.⁵ Stopnišče je zaključeno z ograjo, na katero je postavljeno šest stebrov dorskega redu. Okna so v dveh etažah razporejena enakomerno, krasijo pa jih preproste obrobe. Upravna stavba z rahlo odmaknjenim pomožnim objektom tvori kvadratno kompozicijo, znotraj katere je bil zasnovan atrij s parkovno ureditvijo. Namesto slednje je zdaj v atriju zelenica s štirimi drevesi, ki le delno ustreza prvotni ureditvi (slika 2). Nad središčno osjo iz strehe gleda stolp z dvema ulitima zvonovoma iz leta 1861, ki ima na vseh štirih stranicah uro in je pokrit z osemkapno streho. Stavba je imela leta 1950 obnovljeno stavbno pohištvo, leta 1986 inštalacije, leta 1998 streho in leta 1999 fasado. Ob zadnji obnovi so odstranili zid, ki je glavni objekt povezoval s pomožnim, spremenili obliko in barvo detajlov stavbnega pohištva in odstranili detajle ob robu strehe ter dimnike. Največje težave so prisotne v notranjosti, kjer obnove še ni bilo – na nekaterih predelih je namreč prišlo do zamakanja in odpadanja ometa, kar je poškodovalo preostalo pohištvo, dokumente in knjižnico s strokovno literaturo. Upravno stavbo je nekoč na vrhu hriba obdajala vrtnarija z drevesnico, vendar je od njene zasnove ostalo le nekaj manjših objektov. Poleg drevesnice je nekdanje stalo neuradno kopališče, na območju travnika ob vzhodu hriba pa umetno jezero, ki so ga pozimi uporabljali kot drsališče. Upravna stavba in zasnova njene okolice je pomembna predvsem z družbenega vidika, saj prikazuje zmožnost ustvarjanja kvalitetnih priložnosti znotraj proizvodnega območja.⁶

Območje smodnišnice so že v času »novega Katzenberga« sestavljali proizvodni, energetski, skladiščni in poslovni objekti. Med leti 1852 in 1922 so izdelovali črn smodnik, nato so se začeli ukvarjati s proizvodnjo gospodarskih razstreliv in vžigalne vrvice, leta 1955 pa še s proizvodnjo pirotehnike. V začetnem obdobju so skupino glavnih proizvodnih objektov sestavljale ogljarna (Verkohlungswerk), mešalica (Mengwerk), kolodrob (Läuferwerk), sejalnica (Zweites Sortierwerk), zrnilnica (Körnwerk) in sušilnica (Trockenwerk). Znotraj območja smodnišnice je transport potekal po železniških tirih z vozički.⁷ Oblikovno se stavbe med seboj razlikujejo glede na njihovo funkcijo. Razdelimo jih lahko v dve skupini: glavne proizvodne objekte in pomožne objekte. V prvih so potekale nevarnejši deli procesa priprave smodnika ter so za tisti čas za Kamnik neznačilnih oblik – imajo enokapno streho, popolnoma zastekljeno fasado in cementno fasado,

⁵ RIFEL – URANKAR – KUMER 2017, p. 168.

⁶ RIFEL – URANKAR – KUMER 2017, pp. 169-170.

⁷ RIFEL – URANKAR – KUMER 2017, p. 157.

pomožni pa so sledili običajnim oblikam tistega obdobja, ki jih najdemo tudi v Kamniku – imajo dvokapno streho ter opečnate zidove. Na nekaterih objektih iz zgodnjega obdobja gradnje smodnišnice so prisotni dimniki, ki so kasneje postali glavni označevalci industrije v prostoru. Pri večini konstrukcij prevladuje racionalizacija in odsotnost dekoracije, kljub temu pa slednjo lahko opazimo na fasadah nekaterih pomožnih objektov kot sta žaga in kurilnica iz leta 1860. Kvaliteta oblikovanja se kaže v vključitvi vencev, frizov in dimnikov. Objekte druge polovice 20. stoletja, ki so bili narejeni iz arminiranega betona pa zaznamuje enostavna oblika, žagasta streha in velik volumen.⁸

Prvotna urbanistična zasnova območja, ki je nastala v zgodnjem obdobju razvoja industrializacije pri nas, je kompozicijsko svobodna, s funkciji podrejenimi strukturami. Vodila jo je ideja po čim bolj praktičnem oblikovanju proizvodnih območij. Objekti iz začetnega obdobja ležijo na osi sever-jug ali vzhod-zahod in so osno simetrični, smodnišnica je bila zasnovana kot funkcionalna celota, ki je omogočala čim hitrejšo in lažje prehajanje med posameznimi fazami proizvodnje (slika 3). V 156 letih delovanja smodnišnice se je najbolj spremenila prav urbanistična zasnova, saj so v sredini 20. stoletja postavili nekatere nove objekte, ki so bili gručasto razporejeni na hribovit teren, s čimer se je osna simetrija nekoliko okrnila (slika 4). Po osamosvojitvi Slovenije je *Kemijska industrija Kamnik* (KIK) izgubila trge bivše Jugoslavije, kar jo je skupaj s slabim vzdrževanjem objektov, zastarelo tehnologijo in dolгови pripeljalo do stečaja.⁹

Večina objektov v kompleksu smodnišnice na Fužinah v Kamniku spada pod tipološko klasifikacijo: proizvodnja izdelkov – kemijska in papirna industrija, nekateri pa spadajo pod klasifikacijo: stanovanjska območja, navezana na industrijske komplekse.¹⁰ Območje je pod imenom Kamnik – Fužine vpisana v register nepremične kulturne dediščine kot vrtnoarhitekturna dediščina. Glede na register in varstveni režim, naj bi bili na območju ohranjene stavbe in park fužinskega kompleksa iz sredine 19. stoletja na lokaciji nekdanjega dvorca Katzenberg.¹¹ Poleg tega je v parku Fužine postavljen spomenik, posvečen osmim borcem in sedmim talcem iz podjetja

⁸ RIFEL – URANKAR – KUMER 2017, p. 164.

⁹ RIFEL – URANKAR – KUMER 2017, pp. 161-162.

¹⁰ RIFEL – URANKAR – KUMER 2017, p. 157.

¹¹ Register kulturne dediščine, Interaktivna karta registra kulturne dediščine

(<https://gisportal.gov.si/portal/apps/webappviewer/index.html?id=df5b0c8a300145fda417eda6b0c2b52b>, 1.6.2022).

KIK, ki so padli v narodnoosvobodilnem boju. Sledji je pod imenom Kamnik – Spomenik NOB vpisan v register nepremične kulturne dediščine kot memorialna dediščina.¹² Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, OE Kranj je pristopil k popisovanju objektov, Medobičinski muzej Kamnik pa je shranil precej tipičnih manjših orodij in transportnih sredstev, vendar se je po končanih akcijah z željo po varovanju območja, uničevanje objektov še pospešilo. Številni z nepremišljenimi in nedovoljenimi posegi povzročajo škodo, ki ni popravljiva, s tem pa otežujejo ali celo onemogočajo celoviti prostorski razvoj območja, ki je trenutno še bogato s kulturno dediščino.¹³ Aktualni lastniki zemljišča so slednjega razparcelirali na 22 kosov in začeli s prodajo, smodnišnica pa je bila po več desetletjih tajnosti in pridiha prepovedanega mesta množično oblegana ter uničena s strani številnih vandalov. Stanje na terenu je kaotično in se iz dneva v dan slabša. Objekti in naprave izginjajo, drevesa, tudi kot deli drevoredov, padajo, konfiguracija terena se spreminja, mlinščica se zasipava (slika 5).¹⁴

Na območju velja splošni pravni režim varstva, ki je določen v prostorskem aktu in določa trajno ohranitev dediščine in zvišanje njene vrednosti ter ohranjanje dediščine na mestu samem, »in situ«. Odstranitev objektov ali njihovih delov je prepovedana, razen v skladu s predpisi s področja varstva kulturne dediščine. Za vsak poseg je torej potrebno pridobiti soglasje kulturnovarstvene stroke, kar pa se žal, praviloma, ne dogaja. Podrobnejši varstveni režim za vrtnoarhitekturno dediščino v prostorskem aktu ni opredeljen.¹⁵ Leta 2019 je Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, OE Kranj, na novo identificiral in ovrednotil dediščino smodnišnice, vendar se njen vpis v registru nepremične dediščine ni spremenil. Služba za varstvo kulturne dediščine je namreč presodila, da bo dopolnitev registra smiselna šele po sprejetju podrobnega prostorskega akta na območju nekdanje tovarne, pri čemur bo slednji sprejet ob družbenem dogovoru o tem, katere elemente dediščine je mogoče in smiselno varovati. K varovanju in ohranjanju prvotne podobe območja pa ni pripomogla niti *Vizija Občine Kamnik* leta 2015, ki je za smodnišnico predvidela celovito prenovo, vendar se ni jasno opredelila katere posege slednja prenova zavzema, poleg tega

¹² Register kulturne dediščine, Interaktivna karta registra kulturne dediščine (<https://gisportal.gov.si/portal/apps/webappviewer/index.html?id=df5b0c8a300145fda417eda6b0c2b52>, 1.6.2022).

¹³ ŠTIH 2019, p. 55.

¹⁴ RIFEL – URANKAR – KUMER 2017, p. 6.

¹⁵ ŠTIH 2019, p. 56.

pa je trenutnim proizvodnim obratom v prostoru ponudila precej dolgo, desetletno, dobo njihove odselitve.¹⁶

Menim, da je za prenovu in morebiten razvoj nekdanje smodnišnice v Kamniku na prvem mestu nujno potreben konservatorski načrt za prenovu, k čemur je Občino Kamnik pozvalo tudi Ministrstvo za kulturo.¹⁷ Konservatorski načrt za prenovu bi bil lahko osnova za razumevanje dediščine in razmislek o možnostih za revitalizacijo celotnega območja ter bi omogočal uskladitev vseh razvojnih in varstvenih interesov v prostoru. Prenova in razvoj namreč ne smeta biti plod pobud trenutnih lastnikov zemljišč, temveč morata biti zastavljena na podlagi tehtnega premisleka o tem, kaj omogoča prostor. Prvotna podoba smodnišnice je žal iz dneva v dan bolj okrnjena, zato menim, da bi se posamične stavbe kot je nekdanje upravno poslopje »Katzenberg«, žago in kurilnico morale razglasiti za spomenike lokalnega pomena v skladu z 12. členom *Zakona o varstvu kulturne dediščine* (ZVKD-1). Slednji objekti so namreč danes večinoma ohranjeni v njihovi prvotni obliki, poleg tega pa odražajo več, že omenjenih, arhitekturnih in oblikovnih kvalitet. 11. člen istega zakona navaja, da se registrirana nepremična dediščina, ki predstavlja izrazit dosežek ustvarjalnosti ali dragoceno prispeva h kulturni raznolikosti; je pomemben del prostora ali dediščine njene regije ali pa predstavlja vir za razumevanje zgodovinskih procesov, pojavov ter njihove povezanosti s sedanjo kulturo in prostorom, lahko zaradi njenega posebnega pomena za občino razglasi za spomenik.¹⁸ V 13. členu so navedene sestavine, potrebne za akt o razglasitvi, med katerimi so zlasti pomembne vrednote, ki utemeljujejo razglasitev spomenika.¹⁹ Upravno poslopje »Katzenberg« je bilo v času delovanja smodnišnice edina reprezentativna stavba in središče celotnega kompleksa, še danes pa se stavbo interpretira kot simbol uspešnosti ene izmed večjih kamniških tovarn, ki je bila tesno povezana s celotnim prebivalstvom Kamnika. Varstveni režim za upravno poslopje bi zavzemal predvsem varovanje zunanjih značilnosti objekta kot je zasnova pročelja, barva fasade ter oblika in naklon strešin. Glede na slabše stanje notranjščine stavbe, bi bila potrebna temeljita obnova, pri čemur bi bila nujna sanacija stavbnega pohištva, stropov in inštalacij, vendar bi slednja morala biti podrejena trenutnemu tlorisnemu razporedu. Kvaliteto predstavlja tudi atrij znotraj kompozicije upravnega poslopja in bližnjega pomoženega

¹⁶ ŠTIH 2019, p. 57.

¹⁷ Zakon o varstvu kulturne dediščine (ZVKD-1, Uradni list RS št. 16/08, 12. člen).

¹⁸ Zakon o varstvu kulturne dediščine (ZVKD-1, Uradni list RS št. 16/08, 11. člen).

¹⁹ Zakon o varstvu kulturne dediščine (ZVKD-1, Uradni list RS št. 16/08, 13. člen).

objekta, ki se je nekdaj ponašal z lastno parkovno ureditvijo. Slednje območje je trenutno zavarovano kot vrtnoarhitekturna dediščina, vendar ob tem ni naveden varstveni režim. Menim, da bi bilo atrij smotrno urediti po prvotnih načrtih, saj bi se tako najbolj učinkovito poustvaril tedanji utrip in videz okolice upravnega poslopja. Pri tem bi se lahko poslužili izvirnih, ohranjenih, arhitekturnih elementov kot so dorski stebri (slika 6) in vodnjak, kateri bi bili verjetno potrebni restavracije. »Katzenberg« je tudi objekt, v katerega bi bile po obnovi nove vsebine, ki spoštujejo kulturno dediščino, najlažje umeščene, kar dokazujejo tudi pretekli kulturni dogodki, katere je v prostorih poslopja leta 2014 in 2015 izvajalo Kulturno društvo *Priden Možic*.

Celotno območje smodnišnice bi z razglasitvijo upravnega poslopja za spomenik lokalnega pomena lahko pridobilo status vplivnega območja spomenika. V ospredju bi morale biti čim bolj celovito ohranjanje prvotne urbanistične zasnove območja, torej ohranjanje tistih objektov, katerih lokacija in oblika še sledi izvirnem načrtu in odstranitev vseh drugih poslopij, ki so bila dozidana v zadnjih letih. Nekdanja smodnišnica namreč ni bila le prva tovarna v kamniški občini, ki je bila tako gonilo razvoja pomembnih drugih proizvodnih dejavnosti v okolici, kot je *Tovarna usnja Utok, Industrija pohištva Stol* in *Livarna Titan*, ampak je bila v industrijskem prostoru tudi izredno specifična. Kot omenjeno je razvila samosvojo logiko delovanja, ki je temeljila na samooskrbi in samozadostnosti, v okviru firme so bili namreč zaposleni vrtnarji, zidarji, električarji, čevljarji in gozdarji; oblačila je oskrbovala lastna pralnica; energijo pa je že od leta 1912 dobavljala lastna elektrarna. Za zdravje delavcev je skrbela zdravstvena ambulanta, locirana znotraj območja, sami pa so celo pridelovali hrano.²⁰ Poleg tega je po drugi svetovni vojni v smodnišnici vzkliko obširno kulturno dogajanje: zasnovana je bila dramska sekcija, pevski zbor, folklorna zasedba, radioamaterska, strelska ter planinska sekcija. V 50. letih je Kemijska industrija Kamnik na ustju območja postavila tudi Kulturni dom, ki je še danes osrednji hram žive kamniške kulturne ustvarjalnosti.²¹ Varstveni režim, ki trenutno velja za celotno območje smodnišnice je sicer v povezavi z varovanjem kulturne dediščine ustrezen – predpisana je trajna ohranitev dediščine, zvišanje njene vrednosti, ohranjanje dediščine na mestu samem in prepoved odstranitve objektov, razen v skladu z kulturnovarstvenimi predpisi. Trenutni lastniki zemljišč pa se na varstveni režim večinoma žal požvižgajo, zato menim, da bi razglasitev celotne smodnišnice za vplivno območje

²⁰ RIFEL – URANKAR – KUMER 2017, p. 5.

²¹ RIFEL – URANKAR – KUMER 2017, p. 178.

spomenika lahko predstavljala rešitev, ob čemur bi bilo potrebno, da se predpise varovanja poda za vsak posemezni objekt ter izvaja strožji nadzor nad dogajanjem v prostoru.

Ključni izziv pri ohranjanju, obnovi ali prenovi območja smodnišnice je, da razumemo dediščino prostora in ji ponudimo nove možnosti za nadaljni obstoj in razvoj. Prav dediščina in druge kakovosti prostora namreč temu omogočajo ohranitev identitete ter ga izoblikujejo kot drugačnega, s tem pa privlačnejšega. Posegi v prostor, ki temeljijo na njegovi preteklosti, bi moralo biti osnovno načelo prostorskega načrtovanja. Pri tem je pomembno zavedanje, da ima uporaba že izgrajenega stavbnega fonda veliko prednosti pred porušenjem, tako okoljskih, gospodarskih in družbenih. Nekdanja smodnišnica nosi edinstveno zgodbo ene izmed najbolj nenavadnih proizvodnih dejavnosti tako v Kamniku kot tudi v širši okolici, zato je potrebna nagla intervencija v prostor, ki temelji na varovanju in ohranjanju dediščine, preden bo prvotna kamniška »*Barutana*«²² dokončno izgubljena.

²² Večina Kamničanov nekdanji smodnišnici pravi kar »*Barutana*«. Ime se je najverjetneje pojavilo v času Jugoslavije, ko je na območju delovala *Kemijska industrija Kamnik* in izhaja iz hrvaške besede za smodnik – *barut*.

VIRI IN LITERATURA

1. ŠTIH 2019

Helena ŠTIH, Prenova območja smodnišnice v Kamniku – trajni problem ali trajnostna razvojna priložnost, *Urbani izziv*, 9, 2019, pp. 55 - 58.

2. RIFEL – URANKAR – KUMER 2017

Vilko RIFEL – Anja URANKAR – Marko KUMER, *Na sodu smodnika*, Kamnik 2017.

3. REGISTER KULTURNE DEDIŠČINE

Register kulturne dediščine, Interaktivna karta registra kulturne dediščine, <https://gisportal.gov.si/portal/apps/webappviewer/index.html?id=df5b0c8a300145fda417eda6b0c2b52> (1.6.2022).

4. Uradni list RS št. 16, 2008.

Zakon o varstvu kulturne dediščine (ZVKD-1), Uradni list Republike Slovenije, št. 16, p. 1121, Ljubljana 2008, <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/2008-01-0485?sop=2008-01-0485> (1.6.2022).

SLIKOVNO GRADIVO

Slika 1: Upravno poslopje, 1857, (<https://slovenia-historic-towns.com/towns/kamnik/>, 5.6.2022)

Slika 2: Upravno poslopje - atrij, 1857, (<https://slovenia-historic-towns.com/towns/kamnik/>, 5.6.2022)

Slika 3: Prvotna urbanistična zasnova smodnišnice, (<https://www.muzej-kamnik-on.net/razstave/na-sodu-smodnika/>, 5.6. 2022)

Slika 4: Podoba smodnišnice danes, (<https://old.slovenskenovice.si/novice/slovenija/kamnicani-bi-radi-vedeli-kaj-se-skriva-v-smodnisnici/>, 5.6.2022).

Slika 5: Razpadajoči objekt v območju smodnišnice, (https://www.kamnik.info/koledar_prireditev/foto-dan-v-smodnisnici/, 5.6.2022).

Slika 6: Vrtnoarhitekturni elementi ob nekdanjem upravnem poslopju (ŠTIH 2019).